

ПРЕД'ЯВЛЕННЯ ПОЗОВУ ЯК СУКУПНІСТЬ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ДІЙ НА СТАДІЇ ВІДКРИТТЯ ПОЗОВНОГО ПРОВАДЖЕННЯ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Холмогорова Л.В.,

адвокат, аспірант 4 року навчання

кафедри цивільного права та процесу

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Холмогорова Л.В. Пред'явлення позову як сукупність процесуальних дій на стадії відкриття позовного провадження у цивільному процесі.

У статті проводиться дослідження поняття, сутності та юридичної природи пред'явлення позову в цивільному процесі.

Автор критично оцінює традиційний погляд на пред'явлення позову як однієї процесуальної дії, яка запускає весь механізм захисту порушених прав, свобод чи інтересів у порядку цивільного судочинства. Враховуючи необхідність дотримання встановленого порядку реалізації права на пред'явлення позову обґрунтовується точка зору, що пред'явлення позову виступає сукупністю процесуальних дій, які обумовлюють реалізацію указанного суб'єктивного процесуального права.

Дається перелік процесуальних дій, за допомогою яких відбувається реалізація права на пред'явлення позову в установленому порядку: визначається мінімально допустимі процесуальні дії та їх збільшена чисельність. На підставі цього робиться висновок, що пред'явлення позову в цивільному процесі може бути представлено у вигляді усіченого або розширеного юридичного складу. В останньому випадку вимагається вчинення такої сукупності процесуальних дій, які зумовлені характером спірних правовідносин, заявленою вимогою та особою заявника. Натомість усічений склад пред'явлення позову свідчить про наявність у позивача певних процесуальних пільг.

Вказується, що всі процесуальні дії, які необхідно вчинити позивачу задля дотримання встановленого порядку реалізації права на пред'явлення позову є обов'язковими, але їх чисельність може бути різною, залежно від виду юридичного складу, що обумовлює реалізацію права на пред'явлення позову.

Зауважується, що незважаючи на численні процесуальні дії позивача, які формують юридичний склад права на пред'явлення позову, тільки одна поведінка позивача на стадії відкриття позовного провадження буде мати вирі-

шальне значення: подання до суду першої інстанції позовної заяви. Без цього попередня поведінка позивача (підготовка позовної заяви встановленої форми та змісту, сплата судового збору тощо) не буде мати юридичного значення, оскільки не вона вказує на волевиявлення особи звернутися за судовим захистом.

Ключові слова: цивільний процес, позовне провадження, пред'явлення позову, юридичний склад, процесуальні дії.

Kholmogorova L.V. Filing a lawsuit as a set of procedural actions at the stage of opening a lawsuit in a civil process.

The article examines the concept, essence and legal nature of filing a claim in a civil process.

The author critically evaluates the traditional view of filing a lawsuit as one procedural action that triggers the entire mechanism of protection of violated rights, freedoms, or interests in civil proceedings. Taking into account the need to observe the established procedure for the exercise of the right to file a claim, the point of view is substantiated that the filing of a claim is a set of procedural actions that determine the realization of the specified subjective procedural right.

A list of procedural actions is given, with the help of which the right to file a claim is realized in the established order: the minimum permissible procedural actions and their increased number are determined. Based on this, it is concluded that the filing of a claim in a civil process can be presented in the form of abbreviated or extended legal composition. In the latter case, it is required to perform such a set of procedural actions, which are determined by the nature of the disputed legal relationship, the stated claim and the person of the applicant. Instead, the truncated composition of the lawsuit indicates that the plaintiff has certain procedural benefits.

It is indicated that all procedural actions that must be taken by the plaintiff in order to comply with the established procedure for exercising the right to file a claim are mandatory, but their number may be different, depending on the type

of legal structure that determines the realization of the right to file a claim.

It is noted that despite the numerous procedural actions of the plaintiff, which form the legal structure of the right to file a lawsuit, only one behavior of the plaintiff at the stage of opening a lawsuit will be of decisive importance: submitting a claim statement to the court of first instance. Without this, the previous behavior of the plaintiff (preparation of a statement of claim of the prescribed form and content, payment of a court fee, etc.) will not have legal significance, since it does not indicate the will of the person to seek legal protection.

Key words: civil process, legal proceedings, presentation of a lawsuit, legal structure, procedural actions.

Постановка проблеми. Глава 2 розділу 3 ЦПК України, яка регламентує стадію відкриття позовного провадження починається зі ст. 184, яка має назву «Пред'явлення позову». У цій статті зазначається, що «позов пред'являється шляхом подання позовної заяви до суду першої інстанції...». З вказаною поведінкою позивача більшість вчених пов'язують початок процесу в цивільній справі [1, с. 505].

Право на пред'явлення позову має вагоме значення, оскільки саме з ним пов'язують доступ до суду. «Право на суд» в контексті ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [2] включає в себе право звертатися до суду (право подавати будь-який позов, що стосується цивільних прав та обов'язків особи) та право на вирішення спору судом (право на судовий розгляд поданого позову) [3]. Отже, право порушувати провадження у суді в цивільних справах виступає одним із аспектів «права на суд», який робить можливим використання всіх гарантій і принципів судочинства (справедливість, відкритість, невідкладність тощо). Але вказані характеристики судового провадження втрачають будь-яку цінність, якщо воно не відкрито (п. 52 рішення Європейського суду з прав людини у справі «Креуз проти Польщі» від 19 червня 2001 року [4]; п. 52 рішення Європейського суду з прав людини у справі «Меньшаківа проти України» від 8 квітня 2010 року [5]).

Пред'явлення позову абсолютна більшість науковців сприймає як одну процесуальну дію, що запускає весь механізм розгляду цивільної справи в суді. Так, О.Р. Шишка зазначає, що «пред'явлення позову до суду за своєю суттю – дія, якою позивач ініціює процесуальну процедуру по реалізації примусового поновлення своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів» [6, с. 18]. Аналогічним чином думають інші вчені [7, с. 121; 1, с. 505;

8, с. 111]. Нерідко вони також зазначають, що перша стадія цивільного процесу складається із двох взаємоспрямованих дій: пред'явлення позову та прийняття його судом [9, с. 5]. Але, на нашу думку, пред'явлення позову не можна розглядати як одну процесуальну дію.

Стан опрацювання. Питання пред'явлення позову досліджувалося такими науковцями як В.В. Баранкова, В.А. Бігун, Ю.В. Білоусов, С.С. Бичкова, В.І. Бобрик, О.Г. Бортнік, О.Л. Зайцев, Н.Г. Колядіна, В.В. Комаров, В.А. Кройтор, О.А. Логінов, В.П. Феннич, С.Я. Фурса, О.Р. Шишка, О.О. Штефан, М.Й. Штефан тощо. Проте, вказані науковці сприймають пред'явлення позову як процесуальну дію, хоча сутність даного правового явища охоплюється поняттям юридичний склад, де особа з метою належної реалізації права на позов повинна вчинити не одну, а цілу групу процесуальних дій.

Метою статті є розкриття сутності та юридичної природи пред'явлення позову в цивільному процесі.

Виклад основного матеріалу. Уявлення про пред'явлення позову як однієї процесуальної дії пов'язано із нормативним положенням, яке міститься в ч. 1 ст. 184 ЦПК: «позов пред'являється шляхом подання позовної заяви до суду першої інстанції...». Виходячи з буквального тлумачення цього нормативного правила, пред'явлення позову зведено до передачі в розпорядження суду першої інстанції позовної заяви. Але в такому разі піднімається питання: чому суд не приймає позовну заяву, якщо вона не оплачена судовим збором? Очевидно, що пред'явлення позову до суду першої інстанції супроводжується вчиненням з боку позивача не однієї, а цілої групи процесуальних дій, які направлені на те, щоб відбулася належна реалізація права на пред'явлення позову. Вчинення даних процесуальних дій вказує на дотримання встановленого законом порядку реалізації права на позов. Так, ст. 3 ЦПК зазначає: «кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів». Дотримання даного порядку пов'язують з цивільною процесуальною формою реалізації права на позов, основою якої є вчинення позивачем цілого ряду юридичних фактів, де подання позовної заяви до суду першої інстанції є завершальною процесуальною дією в механізмі реалізації права на пред'явлення позову.

Так, серед процесуальних дій позивача, які обумовлюють реалізацію права на пред'явлення позову належним чином можна виділити такі дії: 1) підготовка позовної заяви згідно вимог закону щодо її форми та змісту (ст. 175 ЦПК); 2) сплата судового збору за подання позовної

заяви (ст. 2 Закону України «Про судовий збір») або подання до суду разом з позовною заявою клопотання про звільнення від сплати судового збору (ч. 3 ст. 177 ЦПК); 3) підготовка необхідних додатків до позовної заяви відповідно до кількості відповідачів та третіх осіб (ч. 1 ст. 177 ЦПК); 4) направлення протилежній стороні та іншим учасникам справи копії позовної заяви з додатками у разі подання позовної заяви до суду через електронний кабінет (абз. 2 ч. 1 ст. 177 ЦПК); 5) направлення протилежній стороні та іншим учасникам справи копії своїх судових доказів (ч. 9 ст. 83 ЦПК); 6) подання позовної заяви з додатками до суду першої інстанції з дотриманням правил підсудності; 7) тощо.

Виходячи з вищенаведеного, пред'явлення позову не може бути зведено виключно до однієї процесуальної поведінки позивача: подання позовної заяви до суду першої інстанції. Він учиняє цілу низку процесуальних дій, що вказують на дотримання ним встановлених формальностей звернення до суду. Традиційно, формування позовної заяви з додатками відповідно до вимог закону, сплата судового збору, дотримання правил підсудності тощо, в теорії цивільного процесу розглядається в якості умов реалізації права на позов [10, с. 186]. Сутність цих «умов» завжди описувалися як «юридичні факти». Зокрема, Н.Г. Колядіна зазначає, що «під умовами реалізації права на пред'явлення позову розуміються такі факти (обставини) процесуального характеру, які, на протигагу передумовам, зумовлюють не виникнення права на пред'явлення позову, а лише належний, тобто встановлений законом, порядок його реалізації» [11, с. 82]. За вольовим критерієм всі юридичні факти можна поділити на дії та події, де юридичні дії виступають поведінкою [12, с. 184]. Наприклад, А.П. Задорожна зазначає, що «дотримання правил підсудності виражається у конкретній процесуальній поведінці особи, яка звертається до суду. Вона повинна вказати суд, якому підсудна цивільна справа у позовній заяві...» [13, с. 141].

Проте не всі названі «умови реалізації права на позов» можна розглядати юридичними фактами-поведінкою, що обумовлюють реалізацію права на пред'явлення позову. Так, серед таких умов називають дієздатність позивача, якщо він власними діями подає позовну заяву або доручає це зробити іншим особам. Дієздатність позивача не може виступати юридичним фактом-поведінкою, а є юридичною умовою вчинення певної поведінки. На відміну від юридичних фактів юридичні умови не мають разового характеру, а зберігаються тривалий проміжок часу (наприклад, цивільна процесуальна дієздатність необхідна позивачу для реалізації інших суб'єктивних процесуальних прав чи обов'язків самостійно або через договірного представника). Мало

того, юридичні умови можуть існувати до появи юридичних фактів-поведінки, що обумовлюють реалізацію права на позов (зокрема, позивач володів цивільною процесуальною дієздатністю до того як вирішив звернутися до суду за захистом із дотриманням встановленого порядку).

Описуючи принцип диспозитивності цивільного процесу, науковці зауважують, що свобода сторін та інших учасників справи у реалізації своїх процесуальних прав не безмежна, а взята у процесуальні, формальні рамки. Робиться це для того, щоб не було зловживання наданими процесуальними правами, задля гарантування інтересів інших учасників справи та забезпечення винесення законного й обґрунтованого судового рішення у встановлені строки. Необхідність виконання позивачем цілого ряду процесуальних обов'язків (підготовка належної та допустимої позовної заяви як процесуального документу, сплата судового збору, направлення своїх доказів іншим учасникам справи тощо), які передують реалізації права на пред'явлення позову, пов'язано з указаними формальностями. Їх недотримання робить реалізацію указанного процесуального права таким, що не призводить до бажаного правового ефекту (наприклад, суд не прийме подану позовну заяву). Свого часу, В.І. Шишкін у 1996 році на підставі аналізу джерел англосаксонського права по цивільному процесу стверджував, що складовими елементами принципу диспозитивності є виконання сторонами певних зобов'язань (зокрема, попередньо інформувати суд та іншу сторону про наявність у нього доказів) та встановлення відповідальності за це [14]. Хоча на той момент у цивільному судочинстві України не був передбачений такий етап судового доказування як розкриття судових доказів, наразі він чітко закріплений у чинній редакції ЦПК. Подібна ситуація робить висловлювання згаданого вченого наразі актуальними.

Таким чином, реалізація права на пред'явлення позову передбачає вчинення не однієї, а цілої низки вольових, процесуальних дій з боку позивача чи іншої особи, яка звертається з позовом до суду. Це дає підставу говорити про існування юридичного складу, який обумовлює реалізацію указанного права. Головне, щоб указаних формальних дій не було надмірно, інакше реалізація права на пред'явлення позову може ускладнитися, що створить штучні перепони в доступі до правосуддя в цивільному процесі. У цьому контексті варто розібратися з чисельністю процесуальних дій, які формують юридичний склад права на пред'явлення позову.

Усі процесуальні дії, що необхідно вчинити позивачу задля дотримання встановленого порядку реалізації права на пред'явлення позову є обов'язковими, але їх чисельність може бути

різною. Неодмінно позивач повинен, по-перше, написати позовну заяву встановленої форми та змісту з необхідними додатками та по-друге, подати їх до суду першої інстанції з дотриманням правил підсудності. Це мінімально необхідна кількість процесуальних дій, що має вчинити позивач. Справа в тому, що в цивільному процесі України позов має письмову форму вираження (паперову чи електронну), а тому позовна заява розглядається процесуальною формою позову. В змісті цього процесуального документу виражаються складові елементи позову: предмет та підстави. Це породжує між ними діалектичну єдність форми та змісту, показуючи необхідність такої процесуальної дії як підготовка позовної заяви. Не можливо реалізувати право на позов без позову. Крім того, позивач має позовну заяву подати до суду, але не будь-якого, а обравши з числа існуючих судів той, який уповноважений на розгляд його справи по суті. Вибір позивачем суду відбувається під час підготовки позовної заяви, оскільки одним із її реквізитів має бути найменування суду, до якого подається така заява (п. 1 ч. 3 ст. 175 ЦПК). Подібна поведінка позивача не тільки буде показувати на дотримання існуючого порядку звернення до суду, але свідчитиме про реалізацію права на пред'явлення позову. Без подання позовної заяви суд не може приступити до виконання свого завдання: визначення допустимості позову. Тому оминуті вчинення цієї процесуальної дії не вийде.

За загальним правилом позивач повинен оплатити судовий збір за подання позовної заяви, але в ряді випадків він звільнений від його сплати (ст. 5 Закону України «Про судовий збір»), тобто дана процесуальна дія може й не проявитися. Також зазвичай позивач повинен направити відповідачу та іншим учасникам справи копії своїх доказів, що подає разом із позовною заявою до суду, але в ряді випадків він звільняється від виконання цього обов'язку (ч. 9 ст. 83 ЦПК). Аналогічним чином за деяких умов позивач не повинен направляти відповідачу копії позовної заяви з додатками (ч. 1-2 ст. 177 ЦПК).

Отже, юридичний склад, який обумовлює реалізацію права на пред'явлення позову може бути різним: в одному випадку він буде представлений мінімально необхідними юридичними фактами (усічений юридичний склад), а в інших їх чисельність повинна зрости (розширений юридичний склад). Має відбутися таке послідовне накопичення юридичних фактів у юридичному складі для реалізації права на пред'явлення позову, яке вимагається за законом у певній категорії цивільній справі позовного характеру.

Більшість процесуальних дій з юридичного складу, які обумовлюють реалізацію права на пред'явлення позову вчиняються задовго до

подачі позовної заяви до суду. Інколи ЦПК про це прямо зазначає: «Копії доказів (крім речових доказів), що подаються до суду, заздалегідь надсилаються або надаються особою, яка їх подає, іншим учасникам справи» (ч. 9 ст. 83). Слово «заздалегідь» показує, що поведінка має бути вчинена наперед, за якийсь час до вчинення іншої поведінки. Отже, виходить, що процесуальні дії позивача, які входять до юридичного складу реалізації права на пред'явлення позову вчиняються за законодавчо визначеними часовими межами стадії відкриття позовного провадження (наприклад, суд повинен вирішити питання про відкриття позовного провадження на протязі 5 днів з дня надходження до суду позовної заяви). Це, в свою чергу, актуалізує питання чи включаються вони до змісту стадії відкриття позовного провадження та чи мають вони процесуальний характер.

Відповідь на дані питання варто почати з того, що в науці цивільного процесуального права ще в радянські часи склалося двояке відношення до моменту виникнення цивільних процесуальних відносин у конкретній цивільній справі. Одні науковці цей момент пов'язують з відкриттям провадження у справі, тобто винесенням ухвали суду з цього приводу, а інші – з подачею позовної заяви. Згідно першого підходу стадія відкриття позовного провадження не є стадією цивільного процесу, знаходиться за його межами. Так, В.Н. Щеглов процесуальні дії позивача та суду до прийняття позовної заяви називав фактичними, оскільки тільки з моменту їх вчинення виникає цивільний процес у конкретній справі, а до того часу між судом та позивачем існує «передпроцес», «міні-процес» [15, с. 96, 89, 50]. Опонуючи такому підходу, інші науковці виникнення цивільних процесуальних відносин пов'язували з поданням позовної заяви, а не її прийняттям судом [16, с. 56], оскільки процесуальна діяльність не може мати місце за межами процесу та процесуальних відносин [17, с. 60]. Тим більше, що враховуючи дозвільний спосіб регулювання цивільних процесуальних відносин, фактична процесуальна діяльність у цивільному процесі неможлива [18, с. 395].

Проте вищеозначена дискусія не відповідає на питання як ставитися до поведінки позивача, яка націлена на реалізацію права на пред'явлення позову з дотриманням встановленого порядку. Так, на думку Н.О. Чечіної до подачі позову цивільні процесуальні відносини виникати не можуть [19, с. 9]. Але чи дійсно це так?

На нашу думку, поведінка позивача, яка націлена на реалізацію права на пред'явлення позову носить процесуальний характер. По-перше, вона передбачена цивільним процесуальним законом. Так, ст. 175 ЦПК чітко визначає форму та зміст позовної заяви. Нормативні положення цієї

статті адресуються позивачу чи особі, яка від його імені та в його інтересах буде подавати позовну заяву до суду. По-друге, така поведінка спрямована на належну реалізацію суб'єктивного цивільного процесуального права: права на пред'явлення позову.

Якщо при підготовці позовної заяви, сплати судового збору за її подання, направленні позивачем своїх доказів відповідачу тощо має місце процесуальна діяльність, вона не може відбуватися за межами цивільного процесу, змістом якого як раз і є процесуальна діяльність суду, органів примусового виконання та учасників цивільного процесу. Сам цивільний процес структурується на окремі стадії, однією з яких виступає стадія відкриття позовного провадження. Група процесуальних дій, яка направлена на реалізацію права на пред'явлення позову, включається до змісту стадії відкриття позовного провадження. Якщо зробити протилежний висновок, стає незрозумілим заради чого вчиняється така процесуальна поведінка позивача. А так, усвідомлюємо її значення, оскільки без неї неможлива належна реалізація права на пред'явлення позову.

Незважаючи на численні процесуальні дії позивача, які формують юридичний склад права на пред'явлення позову, тільки одна поведінка позивача на стадії відкриття позовного провадження буде мати вирішальне значення: подання до суду першої інстанції позовної заяви. Вся його діяльність до цього часу (сплата судового збору, направлення своїх доказів іншим учасникам справи тощо) підводила до неї. Без подання позовної заяви до суду, попередня поведінка позивача не буде мати юридичного значення, оскільки не вона вказує на волевиявлення особи звернутися за судовим захистом. Отже, подання позовної заяви до суду в структурі юридичного складу реалізації права на пред'явлення позову набуває значення головного юридичного факту. Процесуальна діяльність суду від цього юридичного факту є залежною.

Висновки. Пред'явлення позову в цивільному процесі – це сукупність процесуальних дій позивача (співпозивачів, особи, яка подає позовну заяву), які направлені на реалізацію права на позов за встановленим порядком.

Пред'явлення позову в цивільному процесі може бути представлено у вигляді усіченого або розширеного юридичного складу. У першому випадку вчиняються мінімально необхідні процесуальні дії (підготовка позовної заяви згідно вимог закону щодо її форми та змісту та її подання до суду першої інстанції з дотриманням правил підсудності), а в другому вимагається вчинення такої сукупності процесуальних дій, які зумовлені характером спірних правовідносин, вимогою та особою заявника. Усічений склад пред'явлення

позову свідчить про наявність у позивача певних процесуальних пільг: відсутність обов'язку сплачувати судовий збір за подання позовної заяви, надсилати копії своїх доказів відповідачу та іншим учасникам справи тощо.

Але як в усіченому, так і розширеному складі пред'явлення позову роль головного юридичного факту буде відігравати подання позовної заяви до суду, оскільки він вказує на волевиявлення особи щодо судового захисту. Без подання позовної заяви до суду попередня поведінка позивача, яка націлена на дотримання порядку реалізації права на пред'явлення позову не буде мати юридичного значення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний процес: підручник / За заг. ред. В.В. Заборовського, С.Б. Булеци, В.Г. Фазикоша, В.П. Феннича. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 932 с.
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 08.03.2024).
3. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Кутіч проти Хорватії» від 1 березня 2002 р. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:\[%22001-60174%22\]%7D](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:[%22001-60174%22]%7D) (дата звернення: 08.03.2024).
4. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Креуз проти Польщі» від 19 червня 2001 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_030#Text (дата звернення: 08.03.2024).
5. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Меньшакова проти України» від 8 квітня 2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_766#Text (дата звернення: 08.03.2024).
6. Цивільне процесуальне право України: підручник. Вид. 2-ге, переробл. та допов.: у 2 т. / за загальною ред. д.ю.н., професора, академіка М.М. Ясинка. Київ: Алерта, 2021. Т. 2. 572 с.
7. Логінов О.А., Штефан О.О. Цивільний процес України: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2012. 368 с.
8. Цивільний процес : навч. посіб. для підготовки студентів 3-го та 4-го курсів бакалаврату літо 2022 року / [уклад. К.В. Гусаров, М.В. Жушман, С.О. Кравцов та ін.] ; за заг. ред. проф. К.В/ Гусарова. Харків: ТОВ «Оберіг», 2020. 229 с.
9. Феннич В.П. Цивільний процес: Конспект лекцій. Навчальний посібник. Частина 2. Ужгород: Видавництво Закарпатського державного університету, 2005. 136 с.

10. Цивільний процес : навч. посіб. / [О.Г. Бортнік, О.Л. Зайцев, В.А. Кройтор та ін.] ; за заг. ред. проф. В.А. Кройтора ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. 336 с.
11. Колядіна Н.Г. Реалізація права на позов у цивільному процесі України та окремих держав Європейського Союзу: порівняльно-правове дослідження: дис. ...канд. юрид. наук. Одеса, 2016. 212 с.
12. Тополевський Р.Б., Федіна Н.В. Теорія держави і права: навч. посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2020. 268 с.
13. Задорожна А.П. Підсудність у цивільному процесі України: дис. ...канд. юрид. наук. Київ, 2017. 250 с.
14. Шишкін В. Диспозитивність – принцип судочинства. *Право України*. 1996. № 6. С. 10–16.
15. Щеглов В.Н. Гражданское процессуальное правоотношение. Москва: Юрид. лит., 1966. 168 с.
16. Жеруолис И. Сущность советского гражданского процесса. Вильнюс: «Минтис», 1969. 204 с.
17. Строгович М.С. Вопросы теории правоотношений. *Советское государство и право*. 1964. № 6. С. 51–61.
18. Курс цивільного процесу : підручник / В.В. Комаров, В.А. Бігун, В.В. Баранкова та ін. ; за ред. В.В. Комарова. Харків: Право, 2011. 1352 с.
19. Чечина Н.А. Гражданские процессуальные отношения. Ленинград: Изд-во Ленинград. ун-та, 1962. 67 с.